

и историческими взглядами и деятельностью. Представители рода преимущественно находились на юге Украины, в частности, в Одессе.

Ключевые слова: юг Украины, род Смоленских, Одесса, Крым, историографический процесс.

УДК 94(477.74)«1932/1933»(093)

О. О. Синявська

СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО (за матеріалами Біляївського району Одеської області)

У статті на основі спогадів мешканців Біляївського району Одеської області аналізуються причини, перебіг і наслідки Голодомору 1932–1933 років. Розкриваються специфічні риси усних свідчень очевидців трагедії як історичного джерела.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 років, спогади, Одеська область.

Офіційно День пам'яті жертв Голодомору і політичних репресій на Україні відзначається щорічно в четверту суботу листопада. Пік Голодомору прийшовся на весну 1933 року. Саме за ці 17 місяців (з квітня 1932 року по листопад 1933 року), тобто приблизно за 500 днів в Україні загинули мільйони людей. За останніми підрахунками вчених повні втрати (з урахуванням зменшення народжуваності) від голоду в УРСР складають не менше 5 млн. чоловік.

Найбільше постраждали від голоду колишні Харківська і Київська області — теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська. На них припадає 52,8 % загиблих. Смертність населення тут перевищувала середній рівень у 8–9 і більше разів. У Вінницькій, Одеській, Дніпропетровській областях рівень смертності був вищий середнього рівня у 5–6 разів, на Донбасі — у 3–4 рази. Фактично голод охопив весь центр, південь, північ та схід сучасної України.

Визначити специфіку причин, обставин та перебігу подій 1932–1933 років, підрахувати втрати від голоду по Одеській області чи окремо по районах достатньо складно, оскільки протягом 1920–30-х років неодноразово змінювався територіально-адміністративний поділ регіону.

Одеська область була утворена 27 лютого 1932 року у складі 4 міст (Одеса, Кіровоград, Миколаїв, Херсон) і 46 адміністративних районів. До її складу увійшли території сучасних Миколаївської, Кіровоградської і Херсонської області. На момент подій 1932–1933 років територія південної Бессарабії (9 сучасних районів Одещини) знаходилась під владою Румунії, а частина сучасної півночі Одеської області входила до складу Молдавської РСР. Таким чином, у зоні трагедії знаходилися 17 із 26 сучасних районів області.

Територія сучасного Біляївського району також зазнавала адміністративних змін. У 1923 році Біляївський район був утворений у складі Одеського округу Одеської губернії. В 1924–1925 роках частини території району увійшли до новоутворених Червоно-Повстанського та Грослібентальського (згодом — Спартаківського) районів. Після утворення Одеської області територія Біляївщини була приєднана до Одеської міськради (до серпня 1935 року), а потім виокремлена в самостійну територіально-адміністративну одиницю.

Тема голодомору не нова для сучасних дослідників. Про голодомор написано сотні наукових та популярних праць, видано чимало збірок документів. За останнє десятиліття виявлено та вивчено низку документів самого різного походження, але існує ще чимало питань, пов'язаних з подіями 1930-х років, які потребують подальшого докладного вивчення.

В Державному архіві Одеської області виявлено та складено списки більше як на 32 тисячі документів із майже 400 фондів, які висвітлюють причини, перебіг та наслідки голодомору 1932–1933 років на Одещині [1, с. 12]. Серед документів з грифом «цілком таємно» — доповідні записки та рапорти контролюючих органів про надзвичайне становище на селі у зв'язку з організацією хлібозаготівель, посівних компаній, збирання урожаю, річні звіти про різні напрямки діяльності хлібозаготівельних контор тощо. Звісно, проти архівних документів та фактів нічого не протиставиш, але історія вчить, що

не варто завжди і сліпо довіряти документальним джерелам, адже у багатьох офіційних документах, як опублікованих, так і тих, які ще чекають своїх дослідників, не має навіть згадки про голод. Влада намагалася уникнути цього терміну, говорила лише про «продовольчі труднощі», бідування населення «від недороду».

Значно доповнюють і розширюють джерельну базу вивчення голодомору спогади очевидців. Цінність спогадів як історичного джерела зумовлюється особливостями їхнього походження, оскільки належать вони окремим людям, а відтак відображають безпосереднє сприйняття ними навколишнього світу, історичних подій і явищ. З одного боку, в них закладена своєрідна інформація соціально-психологічного рівня, що часто відсутня в інших видах джерел. З іншого — спогади нерідко містять такі відомості, яких немає в інших джерелах. Їх використання дає змогу більш докладно й колоритно відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості певної епохи.

Мета статті — проаналізувати спогади очевидців Голодомору 1932–1933 років, що нині мешкають в Біляївському районі Одеської області. У зв'язку з цим ставляться наступні завдання: виявити запроваджені до наукового обігу свідчення; висвітлити коло питань, до яких зверталися респонденти у своїх спогадах; визначити специфіку спогадів у порівнянні з іншими історичними джерелами з даної проблеми.

Історіографія голодомору в Одеській області представлена низкою досліджень, які включають публікації документів та спогадів. Серед них за останні роки побільшало видань про сумні події 1932–1933 років в окремих районах Одещини. Зокрема, вийшли друком роботи по Березівському, Велико-Михайлівському, Кодимському, Комінтернівському, Миколаївському районах [2; 4; 6; 7; 8].

Досить ґрунтовним є видання «Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947» [3], що було упорядковане в 2007 році працівниками Державного архіву Одеської області. До видання увійшли статті про голодомор професійних істориків та звичайних громадян, спогади очевидців по районах Одещини і документи спеціальних органів та комісій, які діяли під час голоду. Дане дослідження базувалося на матеріалах публікацій 2005 року, але було доповнене нови-

ми документами та свідченнями. По Біляївському району тут включені спогади п'ятьох очевидців голодомору: Довженко-Рогачко М. П. (м. Біляївка), Фоменко Д. Є. (м. Біляївка), Юшко С. (с. Градениці), Горієвич А. І. (с. Кагарлик), Бондарева В. К. (с. Кагарлик).

В 2008 році друком вийшло ще одне видання, яке спиралося на широку джерельну базу — «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область» [5]. Мартиролог включає перелік жертв голодомору (майже 40 тисяч імен), які встановлено за архівними документами, книгами РАЦС та усними свідченнями очевидців. Матеріал у книзі подається з такими даними: прізвище, ім'я, по-батькові загиблого, вік, соціальний стан, дата смерті, офіційна версія смерті, національність, джерело інформації. Завдяки книгам РАЦС Біляївський район представлений досить докладно — є записи по 49 населеним пунктам, наведено список із майже 500 загиблих від голоду.

Завдяки цим виданням до наукового обігу введено низку невідомих архівних матеріалів та усних свідчень, що певною мірою заповнює прогалини у вивченні голодомору на півдні України.

Дана стаття, крім згаданої бібліографії, ґрунтується на усних свідченнях очевидців трагедії 1932–1933 років, зібраних протягом 2007–2008 років студентами-істориками, вчителями та учнями середніх шкіл, працівниками районних архівних установ та бібліотек, які здійснювали спеціальні пошукові експедиції районами Одеської області. Адже для правдивого висвітлення подій того періоду важливим історичним джерелом є не тільки документи, а й спостереження і оцінки сучасників подій. Було проведено грандіозну роботу, в результаті якої зібрано більше 3 тисяч спогадів.* На час написання статті зібрані матеріали знаходяться на стадії формування справ колекції Державного архіву Одеської області «Голодомори в Україні: Одеська область» (фонд 8235, опис 2).

* Редагуванням та упорядкуванням зібраних матеріалів займалася робоча група редакційної колегії, до якої увійшли співробітники Державного архіву Одеської області та науковці історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова. Спогади плануються до друку у 2010 році як друга частина видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область».

Біляївський район Одеської області в його сучасних межах представлений спогадами 65 очевидців. Опитування проводилося в м. Біляївка (11 респондентів), с. Августівка (3 респонденти), с. Березань (5 респондентів), с. Великий Дальник (3 респонденти), с. Вигода (5 респондентів), с. Градениці (2 респонденти), с. Дачне (5 респондентів), с. Іллінка (1 респондент), с. Кам'янка (1 респондент), с. Маяки (12 респондентів), с. Мирне (5 респондентів), с. Нова Євметівка (1 респондент), с. Паліївка (1 респондент), с. Троїцьке (1 респондент), с. Усатове (2 респонденти), с. Яські (5 респондентів).

Упорядкування спогадів відбувалося за територіальною ознакою, обов'язково вказувалося прізвище, ім'я, по-батькові респондента, рік і дата народження (за наявності), місце проживання під час голодомору. Так, серед опитуваних за місцем сучасного проживання (населені пункти Біляївського району) у 1932–1933 роках мешкало 53 респонденти; в межах Одеської області проживало 7 чоловік; троє респондентів жили на Вінниччині, по одному — на Чернігівщині та Житомирщині. Така географія дозволяє говорити про перебіг подій і в інших регіонах України.

За формою викладу матеріалу вирізняються дві групи спогадів: у вигляді розповіді (свідчення 32 респондентів) та у вигляді відповідей на запитальники (33 анкети). Запитальники були розроблені за зразком анкети, що запропонована Українським інститутом національної пам'яті, і склалися з 50 основних запитань:

Місце запису:

Дата запису:

Опитуваний:

Записав:

Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932–33 роках або у 1946–47 роках?

Які на Вашу думку могли бути причини голоду: неурожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?

Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?

Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?

Чи ті, що відбирали, мали якісь документи на забирання продуктів?

Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?

Як люди боронилися?

Чи можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?

Хто і як шукав заховані продукти? Як їх звали?

Скільки їх приходило до хати? Хто це був?

Де можна було заховати продукти харчування?

Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

Забирали лише продукти харчування чи й інші речі — одяг, рушники, худобу тощо?

Що таке «Закон про п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?

Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?

Хтось охороняв поля, колгоспні комори?

Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?

Чи змушували людей іти до колгоспів і як?

Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?

В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?

Скільки разів приходили до хати?

Коли почали люди помирати з голоду?

Що було з малими сиротами, чи ними опікувалася держава?

Хто не голодував у селі і чому?

Хто зумів вижити?

Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?

Які засоби вживали до виживання?

Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?

Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?

З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?

Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?

Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?

Чи був голод у містах?

Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?

Чи відомі випадки людодіства у Вашому селі?

Де і хто хоронив померлих від голоду?

Чи платили тим, хто займався похованням померлих?

Чи відомі у Вашому селі місця захоронення людей від голоду?

Чи поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята?

Чи згадують і поминають померлих від голоду в церкві? Тепер і за часів радянської влади?

Чи є у Вашому селі церква? До якого патріархату вона відноситься?

Чи встановлені в селі хрести, пам'ятники померлим від голоду?

Кого Ви вважаєте винним у загибелі багатьох людей?

Чи знаєте Ви, що таке «Торгсін»?

Чи знає сучасна молодь села про голод 1932–33 рр., зокрема, чи розповідали Ви про це своїм дітям, онукам, сусідам?

Зміст розповідей мешканців Біляївського району дозволяє визначити основні питання, до висвітлення яких звертаються очевидці: колективізація, причини, час, територія поширення голоду, раціон селян у 1932–1933 роках, діяльність продзагонів, політика місцевої влади, померлі під час голодомору та інші. Тобто інформація обох груп спогадів за основними лініями опитування практично збігається.

Інформаційна насиченість спогадів залежить від багатьох чинників: від того, яку роль відігравав автор у подіях, що він їх описує; від гостроти сприйняття дійсності; від здатності запам'ятовувати перебіг подій; від віку респондента на момент, коли відбулася подія тощо.

Однією із найбільше висвітлених проблем у спогадах очевидців є обставини початку голодомору. Причини голодомору сучасні історики об'єднують соціально-економічними та політичними факторами. До об'єктивних чинників — неврожаю та посухи додавалася цілеспрямована антиукраїнська діяльність Москви. Головною метою організації штучного голоду був підірив соціальної бази опору українців проти комуністичної влади та забезпечення тотального контролю з боку держави за всіма верствами населення. Голодомор починався з суцільної колективізації і розкуркулення. На сьогодні вже є дані про 1027 розкуркулених господарств. Це були найактивніші працівники на селі, найкращі господарі. Наступним кроком на шляху до «світлого майбутнього» стало примусове вилучення зерна у селян, яке майже завжди супроводжувалося повальними обшуками селянських дворів, під час яких нерідко відбиралися не тільки лишки зерна, а й запаси, необхідні для посіву і спожи-

вання. Замість коригування політики щодо примусових хлібозаготівель у колгоспах та радгоспах, зменшення оподаткування приватних одноосібних господарств спостерігаємо масове примусове вилучення зерна у селян та навіть мародерство.

Свідчення очевидців повторюють офіційні версії причин голодомору. Норенко Галина Захарівна (1925 р. н., м. Біляївка) вказує: «Це і неврожай, і засуха, і сплата податків: кожна сім'я повинна була здати яйця, м'ясо, молоко. А ще змушували садити дерева, з яких потім збирали теж податки. То люди, щоб не платити, вирубували їх...», Тарасенко Іван Федорович (1931 р. н., с. Яськи): «Все до купи, думаю: і неврожай, і засуха, і непомірні здачі зерна державі. Й про людей не можна забувати, — всякі були...», Чумаченко Ніна Миколаївна (1926 р. н., м. Біляївка): «У 1930-му році сильнейший врожай був, а їсти не було що, бо все в людей позабирали». Хоча зустрічаються й інші версії, щоправда поодинокі. Зокрема, Бондаренко Євфросинія Іванівна (1923 р. н., с. Маяки) зазначає: «Сталіна і владу я не звинувачую, був тільки неврожай і велика засуха».

Інформацію щодо початку голодомору у спогадах очевидців можна об'єднати у три групи:

1) від початку 1930-х років — пов'язують із колективізацією: «як заставили йти в колгосп, здати весь реманент і худобу — так і почали голодувати»;

2) осінь 1932 року — через хлібозаготівельну кризу, діяльність продзагонів;

3) зима та весна 1933 року (грудень 1932 р. — квітень 1933 р.).

За свідченнями Пережитного Михайла Гордійовича (1925 р. н., м. Біляївка): «Добре пам'ятаю зиму 1933 року. Ми тоді казали, що у цьому році додалося ще три місяці: терпень, тухлень, дубень. Багато дітей ходили пухлими від голоду. Голова роздута, як м'яч, очі в глибоких щілинах».

Однією із головних причин голодомору очевидці називають суцільну колективізацію, під час якої представники влади застосовували насильницькі методи, не рахуючись з бажаннями і прагненнями селян. Ці свідчення збігаються з інформацією документальних джерел. Так, Фоменко Дарія Єрофіївна (1916 р. н., м. Біляївка) розповідає: «В період колективізації нашу сім'ю як куркульську (матір і восьмеро дітей) вигнали з влас-

ного будинку. Все майно конфіскували, і ми змушені були ночувати на вулиці. Хату перетворили на колгоспний склад, де зберігався хліб, сільськогосподарський реманент. Ніде не могли знайти притулок. Люди боялися «ворогам народу» давати притулок».

Колективізація привела до різкого падіння продуктивності сільського господарства, але союзний уряд продовжував встановлювати для України непомірні хлібозаготівельні плани. Восени 1932 року почалося примусове вилучення зерна у селян спеціальними загонами. Як правило, до таких «продовольчих бригад» входили місцеві активісти, представники з районів, військові — ходили по троє-п'ятеро чоловік, переважно надвечір чи вночі, коли можна було зненацька застати господарів вдома. Діяли такі бригади брутальними методами.

«Про голодомор пам'ятаю тільки той день, коли якісь люди прийшли до двору, лаялись, кричали на батька, що куркуль, (це мій батько, який так тяжко працював у колгоспі!), щоб віддав зерно. Мати, Самарська Аграфена Пилипівна, почала плакати. Ми, малі, обхопили мамині коліна і теж плакали. Один з цих чоловіків замахнувся і вдарив найстаршого прикладом. Я з переляку втекла на піч. А з печі дивилася, як ухопилася мати за торбу, як волочили її з тією торбою по подвір'ї. Батько, Самарський Василь Олексійович, проклинав владу, казав, що жалітиметься Сталіну...», — пригадує Кухар Віра Василівна (1928 р. н., с. Березань).

За свідченнями Чумаченко Ніни Миколаївни (1926 р. н., м. Біляївка): «У 1932-му році партійники забирали хліб. Ішли по селу і збирали хліб і в кувшинах, і в торбинах. Весь! Все кругом забирали. Заховать не було можливості, бо ходили зі шпагою і перевіряли і в хаті, і на горищі, і на городі, — кругом. Ми ховали зерно на городі у землі, на горищі, але вони все одно знаходили. А з хати все забирали. І коней, і корову, і козу».

Деякі очевидці говорять навіть про випадки мародерства, коли відбирали не тільки зерно, а й продукти харчування, одяг, взуття. «Ніхто не міг ховати харчі. А якщо хтось з людей не хотів здавати все сам, то їх наказували. Наш сусід був бессарабцем. В нього були коні, він зранку їхав в Бессарабію і щось там купляв чи міняв, а один раз вернувся, а в нього все забрали. Їжу можна було сховати, харчі закопували під дерева, але все

одно знаходили. Забирали навіть одержу, перини...» — розповідає Татарчук Прасковія Мефодіївна (1924 р. н., с. Березань). Подібну інформацію надає і мешканка с. Мирне Качуровська Тетяна Петрівна (1927 р. н.): «В 1932 році, десь тижня через два після жнив, почали ходити бригади (в нас їх називали «червоні банди»), забирали в людей хліб на хлібозаготівлю. До нас під'їхала підвода, стала біля воріт, в двір зайшли представник району з пістолетом і дві їздові місцеві, які грузили і відвозили зерно на залізничну станцію. Погрузили все зерно, яке в батька було в току, забрали все з комори. Які були крупи, муку, просо, гречки було з мішок, квасолі в мамі було багато — все забрали. Мама просила, щоб залишили на насіння, бо зведеться така родюча квасоля, але той, з району, сказав: «Не положено, велено сдати все». Сушки було в мішку багато — і ту забрали. У всі горшки заглядували, по всіх кутках, сарайчиках шастали. Трошки насіння льону було в торбинці, гарбузового насіння — все ці жінки повигрїбали і на підводі позаносили. Особливо усердно вони нишпорили у тих, хто не був у колгоспі. В нас таких сімей було дві. В них вигребли все, навіть у старої баби у пазусі шукали. Товстим дротом штрикали по всьому городу, шукали закопане зерно. А як не було вже чого забирати, то одна активістка зняла з гачка хазяйчиного фартуха, зав'язала ним бочонок з квашеними буряками, і його винесли. Пройшли роки, і за цей фартух вже діти, які залишилися живі, виказували тій активістці: «Буряк наш з'їли — віддайте материн фартух».

Надзвичайні ситуації, як правило, розкривають приховану сутність людини. Аналізуючи спогади, можна констатувати, що людський фактор відігравав значну роль в часи голодомору, зокрема, зустрічаємо дані про доноси і наклепи на сусідів, обшуки у знайомих і навіть рідних. «Там, наверху, дали указ, брали людей, в основному чоловіків, і посилали по хатах, а свої ззаду ходили і їх перевіряли. Та що там казати, як до нас прийшов рідний дядько, батьків брат, і забрав із погребка все, що там було: і бараболюку, і бурячок, і квасольку — все. Ми потім декілька місяців голодували...» — розповідає Киценко Марина Іванівна (1918 р. н., с. Усатове). А ось спогади Гетьман Пелагеї Андріївни (р. н. невідомий) із с. Троїцьке: «Представителі влади приходили и забирали всё, что было во дворе: зер-

но, птицу, овощи, скот. Приходило по два человека, каждую неделю. Были такие случаи, что некоторым хозяевам удавалось спрятать свое имущество, но односельчане-соседи выдавали их и этих людей затем жестоко наказывали за спрятанное».

Разом з тим зустрічаємо свідчення про допомогу з боку окремих представників влади, щоправда, діяли вони на свій ризик і потрапляли під пильну увагу ДПУ. Партійні та радянські працівники, голови колгоспів, які робили спроби перешкодити насильству, за вказівкою Сталіна були репресовані. Так, Качуровська Тетяна Петрівна згадує: «В нашому колгоспі був головою молодий хлопець Грицько. Він попереджав людей про обходи партійників з району. Як в селі почали вмирати люди, за його вказівкою на колгоспному дворі з фуражного зерна і відходів пекли хліб, варили супи і в обід годували людей, а також дітей у яслах. Місяців два-три так годували, поки не дізналися в районі. Приїхала районна комісія, міліція, забрали Грицька, посадили в тюрму. Цілий місяць тягали на допити, всіх по очним ставкам. Тоді батько мій написав піклування (він робив колгоспним бухгалтером), всі люди в колгоспі підписались під ним, що Грицько собі нічого не брав, ніякої вигоди не мав, зерно брав не посівне, а кормове для свиней та корів. Випустили Грицька, але пригрозили: «Не дай Бог іще раз повториться — получиш 10 років мигом!».

Загалом близько 50 % опитуваних пригадують, що їх сім'ї на початку 1930-х років мали велике господарство, яке доводилося здавати до колгоспів. «Найбільше лихоліття прийшло, за маминими розповідями, коли вийшов закон про якусь власність. Людей карали, сусідів вивезли, не хотіли здавати корову — єдину годувальницю сім'ї, коли створювались колгоспи. Так відібрали силою», — згадує Рогачко (Грицюта) Тетяна Олексіївна (1945 р. н., м. Біляївка). Закон, про який говорить Тетяна Олексіївна, найімовірніше, це прийнятий у серпні 1932 р. закон про смертну кару за розкрадання колгоспного майна (загальновідомий як «закон про п'ять колосків»). Навіть за крадіжку жмені зерна можна було поплатитися життям. Незабаром з'явився закон про «боротьбу із спекуляцією», який передбачав ув'язнення в концтаборах від 5 до 10 років для тих селян, які, рятуючись від голодної смерті, намагалися обміняти домашні речі на харчові продукти в містах.

«У моїх сусідів було багато дітей (6 чоловік), так батько їх, що працював у колгоспі, узяв трохи кукурудзи (вузлик). Його засудили як ворога народу і більше у селі його не бачили», — згадує Мартинова Віра Іванівна (1928 р. н.), яка на той час мешкала у с. Візирка Комінтернівського району. Інша респондентка, Раєнко Зінаїда Григорівна (1926 р. н.) пригадала односельчанку Катерину, яка зібрала на полі 5 буряків і за них сиділа у в'язниці. А ось спогади мешканки м. Біляївки Йовви Олександрри Тимофіївни (р. н. невідомий): «Збирали у полі колоски вночі, ховали мішки, клумаки у посадці, теребили зерно у пляшки і тікали додому. Сашка Зутірку за торбу колосків засадили на 4 роки, а ще троє сусідів із висилки так і не повернулися».

На окрему увагу заслуговує питання про спроби з боку селян протистояти урядовій політиці та свавіллю влади. Спираючись на документальні джерела, історики вказують, що головним наслідком насильницьких методів при створенні колгоспів стало масове невдоволення та відкриті протести селян аж до збройних антирадянських виступів.

У спогадах мешканців Біляївського району немає свідчень про голодні бунти чи селянські виступи. На питання: «Як люди боронилися?» переважна більшість опитуваних відповідала, що ніяк, «не було такого», бо «всі люди були налякані розкуркуленням, яке було два роки тому. Були випадки, що людям давали по 10 років за непокору наказам. Мій батько приховав трошки. В повітці, де були дрова, викопав яму, туди поклав торбинку зерна, трошки житньої муки та трохи пшона. Засипали землею, склали наверх всі порізані дрова, і все це так, щоб ніде ні землянки, щоб нічого видно не було. Якби знайшли, то батька посадили б, адже шукали та нищпорили скрізь», — Качуровська Тетяна Петрівна (1927 р. н., с. Мирне). Також є згадки про масові переселення в інші села та навіть регіони, але це були не форми протесту проти тодішньої антиселянської політики, а скоріше, пошуки кращої долі. Щоправда, і там звичайним людям жилося важко. Очевидці так розповідають про поширення голоду в інших областях: «Пам'ятаю, як до нас доходили вісточки з Поділля і північних регіонів України, куди переїхала рідня. Там діялося щось страшне» (Шостаченко Варвара Іванівна, 1907 р. н., с. Дачне). Тарасенко Іван Федо-

рович (1931 р. н., м. Біляївка): «Колись родич приїздив з Донбасу. Казав, що в часи голодомору щастям був окраєць хліба з печеного буряка, лободи, жмиху. А дядька мого розстріляли за збирання трухлих колосків в полі. Не пам'ятаю його прізвища, а знаю, що Григорієм звали, з Харкова. Так от, казав, що в сім'ї їх було, кажись, п'ятеро дітей і весь час хотіли їсти. Ні про що не думали, тільки про їжу...»

Прикметними рисами Голодомору 1932–1933 років, на відміну від голоду 1920-х років, стало замовчування владою цих страшних подій та відсутність цілеспрямованих державних заходів щодо підтримки голодуючих. У спогадах зустрічаємо відомості про те, що ніякої допомоги держава не надавала. На мізерний щоденний пайок, який складався із ложки «варева», «латури» чи «баланди», могли розраховувати тільки ті селяни, які увійшли до колгоспів та ще діти, які мали сил дійти до школи. Єпур Марія Прокопівна (1928 р. н., с. Градениці) згадує: «Наші батьки працювали в колгоспі. Всім видавали вдень по 200 грамів якоїсь перебитої крупи. Мама варила куліш — ото й уся їжа».

Такі ж умови були для колгоспників і в інших районах. Так, Кропивка Анатолій Костянтинович (1928 р. н.), який на той час мешкав у с. Бакша Савранського району Одеської області, згадує: «Жили батьки непогано: була корова, пара коней, віз, плуг, борони, сівалка, сім десятин землі, свиня, зерно, картопля — усього вдосталь. За розповіддю товариша батька пізніше дізнався, що врожай у 1932-му році був добрий. Але якось до хати прийшли п'ять здорових чоловіків в чорних камуфляжах (солдати НКВС) і забрали все зерно, коней, корову, картоплю, свиню. Я пам'ятаю тільки те, як вантажили свиню — вона голосно вищала... Плакала дуже мама, сильно плакав і я. Голод сильним був зимою, не було ніяких рослин, які можна було б їсти. Пам'ятаю, що мама весь час нагадувала, що інші люди можуть заманити і вкрати... Найменший брат (1930 р. н.) не витримав голоду, як і інші брати і сестри, в нього спухли живіт та ноги, і він помер у 1933-му році, а відразу після нього і батько. Залишилися я, сестра Саша і мама. Мама весною рвала різну траву та варила баланду, так і виживали. Весною 1933-го мама пішла в колгосп, туди насильно заганяли людей, але почали давати на один трудовень 400 грамів зерна. Я думаю, що

голод був, щоб примусити селян йти в колгоспи. А ті люди, які все забирали, приходили через деякий час ще: з довгими палицями із залізними загостреними наконечниками, робили обшук. Вони пробивали в хаті цими палицями земляну підлогу. В сараях, на городі весь час шукали запаси, люди казали, щоб відправити до Росії».

Зайкова Віра Михайлівна (1924 р. н., с. Усатове): «Живя в таких условиях, мы, дети, ежедневно обязательно посещали школу, но это была необыкновенная школа — в ней не слышно было веселых детских голосов, смеха или песен. Истощённые, худые — кожа да кости — бледные дети были похожи на маленьких старичков. Они нередко засыпали на уроках. Чтобы не упасть от слабости, они передвигались, держась друг за друга. Сюда дети приходили не для того, чтобы научиться читать и писать, а для того, чтобы получить после уроков выдаваемый им мизерный кусочек мамалыги и несколько ложек супу».

До звичного раціону пересічного українця за спогадами жителів Біляївського району у 1932–1933 роках входили: «латура», яку варили з гнилої картоплі, лушпайок, трави, додаючи трохи зерна; кора акації, макух, бур'ян, лобода, коріння айру; вживали також ворон, їжаків, ховрашків, мишей, собак і котів; хліб пекли з кукурудзяної муки (такий корж називався «малай») і мелених жолудів. Щастило тим людям, хто жив на березі лиману чи річки, бо мали можливість ловити та вживати в їжу рибу, мідії, креветки.

Савелич Лариса Василівна (1925 р. н.), яка під час голодомору проживала спочатку в с. Болгарка на березі Куяльницького лиману, а потім переселилася з батьками до бабусі в с. Августівка, так описувала сімейний «раціон»: «Вдома ми з бабусею сусликів варили, давали їсти хворій матері та молодшим дітям. Шкірки ми з бабусею вичиняли, сушили і здавали заготівникам, за це вони давали нам по два шматочки цукру. Якщо вдавалося інколи роздобути жменьку висівок, то з кінським щавлем, з лободою їх змішували і пекли коржики. І ще ми з дітьми ловили на лимані креветки, їли їх, а також висушували, перетирали на борошно і теж пекли коржики. Отак і вжили».

Подібні страви куштували і в сім'ї Грицюк Людмили Богданівни (1919 р. н., с. Дачне): «Зерна кінського щавлю були в

нас замість крупи. Я й зараз пам'ятаю той смак. А коли люди орали землю, то збирали гнилу картоплю, а потім заривали в землю і присипали гноєм. Такий насип називався «бурт». Буртували картоплю на гірші часи, а коли голод відчувався сильніше, то цю картоплю виривали, вимочували, пекли та їли».

Голодомор спричинив величезну смертність населення, особливо людей похилого віку і дітей. За даними архівних документів, голод охопив Одеську область нерівномірно, найбільші втрати (до 25 % населення) спостерігалися на півночі області. Біляївський район входить до так званої «помірної» зони. За підрахунками дослідників загинули від голоду в Біляївському районі у 1932–1933 роках складала приблизно 21 % від усіх померлих (457 випадків із 2199 записів).

За спогадами очевидців можна встановити причину — близькість до міста, де можна було знайти роботу і отримати пайок, що дозволяло не тільки вижити самому робітнику, а й допомогти родині, яка залишилася в селі. Близько 20 % очевидців надають відомості про те, що в містах, зокрема, в Одесі голоду не було. Натомість у декількох спогадах очевидці зауважують, що в містах жити було сутужніше, ніж в селі, бо міські жителі не мали підсобного господарства. Так, Мазуренко Євфросинія Йосипівна (1912 р. н., с. Нова Євметівка) згадує: «Одного разу ми поїхали рибу продавати в Одесу, та іде жінка, а ми саме коржик їли, та вона й каже: «Хорошо вам, коржики кушаєте».

На жаль, не можна навести достовірних даних кількості голодних смертей, оскільки метричні книги 1932–1933 років були вилучені згідно таємної директиви від 15 квітня 1934 року і перекладені на зберігання у секретні частини райвиконкомів (всі ці документи сьогодні зберігаються в Державному архіві Одеської області) (ДАОО, ф. Р-2009, оп. 1, спр. 4, арк. 72–32). Цей факт дає підстави твердити, що влада ховала сліди злочину проти власного народу. Дивом збереглися книги РАЦСів п'яти районів — Балтського, Біляївського, Іванівського, Кодимського і Овідіопольського, з яких беззаперечно випливає: причина більшості смертей у ті роки — голод.

Офіційні відомості опосередковано можна підтвердити свідченнями очевидців трагедії. У спогадах практично кожен другий респондент називає загиблих від голоду родичів або сусідів.

Свідчення ці опосередковані тому, що тільки 10 % очевидців називають імена і прізвища загиблих. Тим не менш, спогади дали можливість до загального списку загиблих Біляївського району, що наводиться в Мартирологу, додати ще 8 імен по с. Березань, с. Мирне, с. Нова Євметівка, с. Широка Балка.

Ще одне питання, яке заслуговує на особливу увагу — випадки канібалізму під час голодомору. Архівні документи надають інформацію про людожерство та трупоїдство в декількох районах Одеської області. В період лютого — березня 1933 року на грань вимирання було поставлено багато населених пунктів Одещини. Випадки людодїдства були узагальнені в інформаційному листі від 20 березня 1933 року, відправленому обласною Контрольною комісією Робітничо-селянської інспекції в Москву і Харків. В ньому зазначалося про випадки людожерства в п'яти районах області. Біляївського району у цьому переліку немає. Більшість очевидців голодомору також заперечують канібалізм. Згадку про випадок, який стався у сусідньому селі, зустрічаємо тільки в анкеті Стрельбицької Лідії Йосипівни (1921 р. н., м. Біляївка). Більш докладну розповідь дає Качуровська Тетяна Петрівна (1927 р. н., с. Мирне): «В нашому селі на хуторі жила сім'я Ковальчуків. Чоловік, жінка і двоє дітей — хлопчик і дівчинка. Вони не записались в колгосп, тому все зерно і продукти в них вигребли особливо старанно. Голод в них почався, мабуть, раніше, ніж у всіх останніх. Цей Зінько ходив по родичах, просив їсти, але в тих теж нічого не було. Довго їх не було видно на селі, і голова сільради поїхав до них додому подивитись, що в них робиться. До хати зайшов — а там всі мертві. Вони з'їли перш дітей, а тоді й самі дорослі померли. Брат їхній прийшов хоронить і знайшов в хаті дитячі кістки». Такою була страшна реальність українського села 1933-го року.

Таким чином, свідчення очевидців мають велику цінність для дослідження голодомору в Україні та окремих регіонах зокрема. Вивчення спогадів дає можливість з'ясувати або уточнити такі важливі характеристики періоду 1932–1933 років, як причини голоду, його масштаби, динаміку, отримати дані про раціон населення, склад померлих чи репресованих тощо. Звісно, необхідно враховувати специфіку наративних джерел та використовувати подібні матеріали у сполученні з іншими

видами історичних джерел. Тільки комплексний підхід дасть можливість об'єктивно реконструювати історичну реальність.

Джерела та література

1. Білоусова Л. Г. Джерельна база та її інтерпретація // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область. Частина I. — Одеса, 2008. — С. 12–14.
2. Голодомор: говорять свідки трагедії. — Кодима, 2007. — 138 с.
3. Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи / Упорядники працівники ДАОО // Праці Державного архіву Одеської області. — Т.18. — Одеса, 2007. — 460 с.
4. Кушнір В. Г., Петрова Н. О., Поломарьов В. М. У скорботних 1932–1933 роках (Миколаївський район Одеської області). — Одеса, 2008. — 298 с.
5. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область. Частина I / Автори-упорядники Білоусова Л. Г., Ватуріна М. Г. та ін. // Праці Державного архіву Одеської області. — Т. 22. — Одеса, 2008. — 1008 с.
6. Пам'яті невинно убієнних. 1932–1933 рр. — Одеса, 2004. — 44 с.
7. Правда про голодомор на Одещині. Березівський район / Упорядник Ніточко І. // Праці Державного архіву Одеської області. — Т. 21. — Одеса, 2008. — 220 с.
8. Через усі кола пекла. Книга-пам'ять про події 1930-х років на Велико-Михайлівщині / О. Шнабель-Тихомирова. — Одеса, 2000. — 360 с.

O. O. Sinyavs'ka

THE MEMORIES OF 1932–1933 FAMINE WITNESSES AS A HISTORIC SOURCE (ON THE MATERIALS OF BILYAIIVSKIY DISTRICT ODESSA REGION)

In the article on the base remembers of people from Bilyaiivskiy district Odessa region analyses reasons, followers and consequences of the famine 1932–1933. Oral evidences of eye-witnesses of tragedy uncover as specifically historic source.

Key words: *famine 1932–1933, historic source, Odessa region*

**ВОСПОМИНАНИЯ ОЧЕВИДЦЕВ ГОЛОДА 1932–1933 ГОДОВ
КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК (ПО МАТЕРИАЛАМ БЕЛЯВ-
ВСКОГО РАЙОНА ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ)**

В статье на основе воспоминаний жителей Беляевского района Одесской области анализируются причины, ход и следствие голода 1932–1933 годов. Раскрывается специализированная черта устных показаний очевидцев трагедии как исторического источника.

Ключевые слова: голод 1932–1933 годов, воспоминания, Одесская область.

УДК 930:378.096:378.4(477.74)»1934/1941»

Д. П. Урсу, Е. П. Петровський

**ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ
ВИКЛАДАЧІВ, АСПІРАНТІВ І СТУДЕНТІВ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ОДЕСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ В 1934–1941 РОКАХ**

У статті висвітлюється науково-дослідна робота викладачів, аспірантів і студентів історичного факультету Одеського державного університету впродовж 1934–1941 рр. Комплексно розглядаються особливості наукового життя, проблематика досліджень, глибина розробки наукових тем і їх актуальність в умовах тоталітаризації суспільства та першого періоду роботи відродженого факультету.

Ключові слова: історичний факультет, викладачі, аспіранти, дослідження, наукова проблематика.

Внаслідок реформ радянської влади в системі вищої освіти 1933 року відбулося відновлення роботи Одеського державного університету. Лише через рік, у якості самостійної навчальної і науково-дослідної структури, у його складі з'явився історичний факультет [31]. Першим деканом призначили Ізраїля Давидовича Сероглазова [26]. Історичний факультет розпочав свою роботу в складі чотирьох кафедр: історії партії (керував